

ФРЕЙМОВІ СТРАТЕГІЇ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

Початок ХХІ-го століття – новий етап у розвитку суспільства та його наукових стратегій. Це стосується різних сфер та галузей наукової діяльності, у тому числі й філологічної науки та її напрямків, одним з яких є дискурсна лінгвістика, яка досліджує дискурс комунікативних актів, наявність у цих актах когезійних зв'язків на різних мовних рівнях, а також зв'язків мовних структур з категоріями екстралінгвістичного характеру (соціальних, психологічних, ментальних, культурологічних тощо).

Становлення та розвиток дискурсної лінгвістики пов'язано певним чином з активізацією у лінгвістиці таких наукових парадигм, як когнітивна, прагматична, антропологічна у їх взаємодії і подекуди спільних методологічних засадах [1:99]. Зокрема, звернення до когнітивної методології спричиняє постійні закономірні зміни у стратегіях лінгвістичних досліджень. У працях з різних галузей мовознавства простежуємо певний відхід від описовості, дескриптивізму, структуралізму, формалізму в напрямі когнітивної, тобто пізнавальної, методології. Все більше лінгвістів пов'язують вирішення різноманітних питань лінгвістичної теорії і практики з вивченням особливостей представлення знань у мові, а, отже, з когнітивною діяльністю людини.

Переорієнтація наукових інтересів у сучасній лінгвістиці проявляється не тільки в перенесенні уваги від об'єкта до суб'єкта, але й у переході до вивчення одиниць, які відрізняються високим ступенем складності. Їх успішне вивчення вже стає не під силу наявним раніше методам лінгвістичних досліджень. Щоб впоратися з назрілими завданнями, необхідно було перейти від одиниці поняття до виявлення всієї структури пізнавальних процесів. Так виникла когнітивна лінгвістика – наука про способи пізнання навколишнього світу і роль мови у їх застосуванні [2:109]. У когнітивній лінгвістиці розглядаються когнітивні структури й процеси, притаманні людині, системний опис і пояснення механізмів людського засвоєння мови, а також принципи структурування цих механізмів.

Перед когнітологами сьогодні стоять надзвичайно широкі завдання, що впливають з необхідності дослідити та описати все багатство психічного життя людини. На відміну від античних філософів, які робили спробу осягнути розумом усі основи людського життя, сучасні когнітологи ставлять своєю метою дослідити сам розум і притаманні йому операції, що породжують здатність комунікації, визначають сприйняття, категоризацію дійсності та її інтерпретацію. Вони вивчають концептуалізацію і категоризацію не тільки статичного предметного світу, але й того, що розвивається, у сукупності його динаміки, зміни в часі та просторі [3:75].

Когнітивна семантика у її різних проявах, природа когнітивних процесів, загальнолюдські механізми когніції, ментальні особливості певних соціальних груп – ці та інші питання повинні бути в центрі уваги антропологічної когнітивної лінгвістики, важливої методологічної основи теорії і практики дискурсу, дискурсного аналізу, дискурсознавства.

Поряд з когнітологією існує ряд маргінальних мовознавчих дисциплін, які також роблять спроби пояснити різні лінгвістичні явища у ментально-гносеологічному аспекті. Так, поєднання семасіологічних та когнітивних досліджень знайшло вираження у

процедурній семантиці, що розглядає проблему паралельного сканування всієї фреймової інформації у процесі сприймання мовлення та моделювання динамічних аспектів породження мови у мисленні в межах систем штучного інтелекту; у *прототиповій семантиці*, що досліджує прототипи – як екземпляри класу, які найкраще відображають його типові ознаки [4:21]; у *концептуальній семантиці*, що вивчає ментальну організацію концептів розуму людини (ментальний лексикон) – систему, яка відтворює у мовній здатності знання про мовні одиниці, їхні функції.

На межі граматики та когнітології сформовано *когнітивну граматику*, мета якої – створення когнітивних, концептуальних моделей граматичних явищ мови [5:27] та дослідження динамічного аспекту когнітивної карти граматичних категорій.

До плеяди дисциплін, предметом дослідження яких є ментальні процеси, належать також маргінальні *галузі когнітивного синтаксису та теорії дискурсу*. *Когнітивна ономазіологія* визначає власну мету як пізнання лінгвоментальної природи процесу номінації. Сучасні ономазіологічні дослідження у фокусі когнітології виводять аналіз номінативних механізмів на якісно новий рівень пояснення: моделювання процесів відображення (висвітлення) в ономазіологічній структурі певних фрагментів ментального лексикону сприяє поглибленню знань про мотивованість. За номінативною структурою стоїть певна внутрішня форма, а за нею – фреймова, прототипова структура, слоти, термінали, зв'язки, категорії якої у словотворі висвітлюються як мотивуючі ознаки.

Однією з перспективних галузей, яка передбачає вивчення способу репродукції знань, ідей, думок, здобутків людського розуму за допомогою відповідного мовного інструментарію, є *теорія фреймів*. Когнітологи пропонують у вигляді структур репрезентації знань різні конструкти, дають їм різні тлумачення, проте головною моделлю представлення знань у когнітології вважається *фрейм* [6:72].

Фрейми розглядаються як одиниці знань, які зберігаються в пам'яті й формують певну понятійну структуру мовного (конструкції взаємопов'язаних слів), а також позамовного досвіду (уміння відповідним чином орієнтуватися в ситуації). Характеризуючись конвенціональністю, фрейм конкретизує те, що для певної культури характерне, типове, а що ні. Це особливо проявляється в рутинних епізодах соціальної взаємодії: туристичний похід, покупки, прийом гостей і т.п. [2:119]. Таким чином, фрейми організують наше розуміння навколишнього світу, а тим самим і звичну свідомість.

Саме поняття фрейма виникло на основі відмінкової рамки й характеризувало взаємодію дієслова та імені в єдиній структурі. Так, у соціологічній концепції Е.Гоффмана фрейм асоціюється з англійським словом *framework* (каркас) і вказує на “аналітичні риштування” – підпори, за допомогою яких ми досягаємо розумом свій власний досвід [7:7]. Фрейми в такому розумінні виступають базовими елементами, які дослідник може ідентифікувати в рамках різних ситуацій. Ситуації підпорядковані організуючим принципам, що генерують ті чи інші явища, включаючи й події соціального порядку. Ці принципи регулюють і нашу суб'єктивну участь у цих подіях. Первинні структури відношень усередині соціальної групи складають центральний елемент культури, особливо тою мірою, якою вони проявляють основні класи схем, взаємовідношення цих класів, діючі особи, і яким в інтерпретації соціолога приписується свобода вибору дій. Е.Гоффман запропонував соціологічну типологію

фреймінга, за якою у сценах і ситуаціях можна виділити найважливіші та менш важливі функції, що використовуються тими чи іншими учасниками для спілкування [7:97].

Важливо зауважити, що введення терміна “фрейм” у науковий вжиток з метою дослідження штучного інтелекту та когнітивної психології належить Марвіну Мінському.

Досить детальний опис теорії фреймів Мінського дає Ю.Черняк у статті “Умозаключения и знания” [8:304-308]. Дослідник зауважує, що вихідним пунктом роботи Мінського є не природна мова, а завдання пояснити здатність бачити. Проблема, з якою має справу Мінський, полягає в тому, щоб змоделювати здатність людини, яка заходить в кімнату чи ще кудись, обхvatити все одним поглядом. Дослідник припустив, що здатність людини побачити все єдиним поглядом ілюзорна; насправді бачення – процес, розтягнутий у часі. Але він пояснив, чому це бачення відбувається так швидко. Перед тим, як зайти в кімнату, ми вже маємо певне уявлення про те, що побачимо. Якщо кімната знайома, наше попереднє знання включає різного роду деталі, наприклад, розміщення меблів, покриття підлоги і т.п. Якщо припустити, що всі ці частини з’єднані в єдине ціле в нашому уявленні, то, входячи в кімнату, ми повинні тільки перевірити, чи відбулись в кімнаті зміни у порівнянні з нашим вихідним уявленням. Цей фрагмент знань Мінський називає *фреймом*. Але навіть якщо ми заходимо в незнайому кімнату, ми все ж маємо достатньо інформації про те, чого слід чекати. Принаймні тип дверей скаже нам, що вона веде в кімнату, а не в зал і не на вулицю. Більше того, звичайно ми маємо уявлення про тип кімнати, незалежно від того, чи це житлова кімната, кімната в установі чи аудиторія, - у кожному з цих випадків відповідний фрейм скаже нам, чого саме нам слід чекати, тому огляд кімнати вимагає лише порівняння даної конкретної кімнати із звичайною кімнатою цього типу. Таким чином, *фрейм – це структура даних, що представляють стереотипну візуальну ситуацію*.

При такому підході до наших знань про кімнату нам необхідні певні засоби для представлення цих знань. Якщо мова йде про відому нам кімнату, нам треба задати наявні у ній предмети. Кожен предмет представлений одиницею, що називається “терміналом” фрейму. Термінал описує предмет, задаючи його специфічні риси. У випадку стереотипної кімнати, наприклад, типової кімнати в установі, термінали будуть описувати швидше не конкретні, а прототипні предмети, наприклад, “стандартний канцелярський стіл” [8:304-308]. Мінський вважає, що в дійсності люди зводять конкретні предмети до їх прототипів, в результаті чого у них і формуються їх власні уявлення про стандартні предмети (ніби вводяться змінні з незаповненими значеннями).

Якщо звернутись до проблем, що стосуються природної мови, то фрейми стають більш складними. Перш за все у цьому випадку Мінський пропонує уже не єдиний тип фрейму, а чотири їх типи, один з яких відповідає представленню властивостей комунікативної ситуації. Цей тип стосується способів подачі інформації у розповідях, діалогах чи наукових працях. Наприклад, у розповідях звичайно наявні одна чи кілька діючих осіб, сюжет, деяка ведуча думка. У фреймі розповіді повинні бути відображені способи його побудови.

Досить цікавим є тип фреймів, який описує стереотипні події, або, як називає їх Мінський, “*фрейми сценаріїв*”. Один з прикладів Мінського дає уявлення про такий тип фреймів. Це фрейм, що описує святкування дня народження.

Jane was invited to Jack’s birthday party. She wondered if he would like a kite.

Фрейму як структурі збереження знань, у рамках якої поєднуються вербальні й концептуальні характеристики слова, належать і значення, і зміст, що визначається умовами дискурсу. У цьому розумінні фрейм функціонує як перехідна структура пам'яті, забезпечуючи зв'язок між структурами збереження мовної та позамовної інформації: між мовною компетенцією індивіда та його фоновими знаннями [2:166]. Таким чином, фрейм виступає однією із структур пам'яті, яка забезпечує перехід від значення до змісту повідомлення, від вербального рівня розуміння до вищого концептуального. Цей перехід стає можливим завдяки співвідношення фрейма з одиницями системи мови.

У процесі сприйняття та інтерпретації тексту слова, що його складають, співвідносяться з певним фреймом. Внаслідок своєї нелінійності один фрейм може стояти за значеннями декількох слів і, навпаки, одне слово внаслідок своєї багатозначності або за умови певного дискурсу інколи належить декільком фреймам.

У своєму дослідженні ми вживаємо термін “фрейм” у специфічно конкретизованому розумінні, виходячи з його основної семантики (англ.: frame – композиція, рамка, схема, структура) і розглядаємо його як особливу структуру лексичних одиниць, об'єднаних навколо певної тематики, певного тематичного поля. Наше завдання полягає у виявленні фреймової лексики в художніх творах та дослідженні організації літературно-художнього дискурсу, адже, як зауважує Т.А. ван Дейк, до когнітивних стратегій сучасної лінгвістики належать два взаємопов'язаних аспекти аналізу текстового матеріалу: фреймовий і дискурсний, тобто спосіб представлення знань і спосіб їх концептуальної організації [11:12-41]. Професор Кусько К.Я. вважає, що розмежування в такий спосіб поняття “дискурсний аналіз” і “фреймовий аналіз” не є доцільним, “адже це явища спільного текстотворного чи текстоаналітичного процесу, але ідея фреймової організації дискурсу заслуговує на увагу і конкретне втілення у практику текстолінгвістичних досліджень” [1:100].

Результативність досліджень в галузі дискурсної текстолінгвістики значним чином залежить від адекватного тлумачення термінології, зокрема, поняття *дискурс*.

Дискурс є складним міжкатегоріальним феноменом. Поняття дискурсу досить розпливчате, як і поняття мови, суспільства, ідеології. Проте часто найбільш розпливчасті поняття, такі, що важко піддаються визначенню, стають найбільш популярними. “Дискурс” – одне з них [12].

У 60-70 роках дискурс переважно розглядали як зв'язну послідовність речень. Таке тлумачення, зокрема, знаходимо в універсальних словниках Вебстера, Варіга, Дудена. У сучасній лексикографії діапазон цього поняття значно розширився. Так, словник Дудена (2001) подає такі значення *дискурсу*, як: 1) методично скомпонований твір, трактат з певної [наукової] тематики (methodisch aufgebaute Abhandlung über ein bestimmtes [wissenschaftliches] Thema); 2) жвава розмова, дискусія (lebhaftes Erörterung; Diskussion); 3) фактично реалізовані висловлювання одного із співрозмовників на основі його мовної компетенції (von einem Sprachteilhaber auf der Basis seiner sprachlichen Kompetenz tatsächlich realisierte sprachliche Äußerung) [13: 384].

Ван Дейк розмежовує дискурс в широкому розумінні (як комплексну комунікативну дію) і дискурс у вузькому розумінні (як текст чи як розмова). Згідно першого *дискурсу* – це комунікативна подія, що відбувається між мовцем, слухачем (спостерігачем та ін.) в процесі комунікативної дії в певному часовому, просторовому та інших контекстах. Ця комунікативна дія може бути мовленнєвою, письмовою,

складатись з вербальних і невербальних компонентів. Типові приклади – буденна розмова з другом, діалог між лікарем та пацієнтом, читання газети. Розглядаючи дискурс у вузькому розумінні, дослідник виділяє лише вербальну складову комунікативної дії і говорить про неї в подальшому як про “текст” чи “розмову”. В цьому розумінні термін *дискурс* означає завершений чи триваючий “продукт” комунікативної дії, її письмовий чи мовленнєвий результат, який інтерпретується реципієнтами. Тобто дискурс в найзагальнішому розумінні – це письмовий чи мовленнєвий *вербальний продукт* комунікативної дії [12].

К.Я.Кусько у статті “Дискурс іноземномовної комунікації: концептуальні питання теорії і практики” дає визначення дискурсу, згідно якого “це переважно текст, його уривок, схема, фрагмент чи парадигма; або акт (акти), комплекс (комплекси) усної комунікації, об’єднані послідовно логічною будовою і мовними зв’язками локального і глобального змісту з метою реалізації певної авторської інформативної, людинознавчої чи суспільствознавчої проблематики” [1:101]. При цьому дослідниця наголошує, що “дискурс” і “текст” – поняття не ідентичні, хоч і близькі, особливо, коли йдеться про деякі типи текстів, наприклад, анотації, інструкції, повідомлення, рекламні тексти, а також тексти, які складаються з логічно сконструйованих діалогічних або монологічних структур, що експліцитно виявляють різноманітні екстралінгвістичні кореляції.

Зауважимо, що текст і дискурс мають ряд відмінностей. Як зазначає М.Стаббс, ми часто говоримо про *письмовий текст* на протигагу *усному дискурсу*. При чому під *дискурсом* переважно розуміється *інтерактивний дискурс*, у той час як *текст* передбачає *неінтерактивний монолог* (у письмовій чи усній формі). Інша відмінність полягає у тому, що *дискурс* передбачає протяжність (length), в той час як *текст* може бути дуже коротким. Так, наприклад, текстами можна вважати висловлювання типу “Exit” або “No smoking”. [14:9]

Таким чином, і дискурс і текст – категорії текстолінгвістичні, але дискурс – поняття ширше, глобальніше, тісніше, у більшому діапазоні пов’язане з категоріями нефілологічними: логіки, філософії, соціології, психології та інших наук.

Поняття *дискурс* використовується також для позначення того чи іншого жанру, наприклад: “науковий дискурс”, “політичний дискурс”, “художній дискурс”. Саме аналіз останнього дискурсного жанру є предметом даної статті.

Як показує практика текстолінгвістичних досліджень, значного когнітивного потенціалу у структурі літературно-художнього дискурсу набуває лексика різних фреймів.

Розглянемо один з багатьох фреймів в архітектоніці художніх творів – фрейм на позначення природи, котрий становить значний інтерес не лише в плані текстолінгвістичному, а й певною мірою у плані мовноекологічного, особливо, коли йдеться про тематику, пов’язану з питаннями навколишнього середовища, проблемами екологічного виховання тощо. Під “природою” ми розуміємо сукупність явищ і предметів живої і неживої природи.

Використання лексики, що формує фрейм природи, простежуємо у творчості німецького письменника середини ХХ ст. Ервіна Штрітматтера. Висвітлення теми природи у його творах тісно пов’язане з темою життя німецького селянства у повоєнні роки, і втілюється вона комплексною системою мовних структур, в якій значну роль відіграють слова і словосполучення, що характеризують довкілля: явища природи, сільське життя, соціальні відносини, конфлікти тощо [15:138]. Це, зокрема, стосується

твору “Der Wundertäter”. У ньому письменникові вдалося з особливою художньою виразністю розкрити свої філософські та естетичні погляди на навколишнє середовище, рідну землю, село. Природа позначена у творі, головним чином, лексикою, що описує світ рослин, комах, тварин, з якими співіснують селяни. У такому контексті функціонують переважно лексичні одиниці – назви різних рослин, тварин, явищ природи, причому це не розрізнені лексичні структури, а певна лексична система, тобто фрейм.

Реалізуючи лексику природи, Е.Штрітматтер поряд з літературною мовою використовує і розмовну, трапляються також діалектизми та наукова термінологія. Таким чином, фрейм тварин розпадається на дві групи: фрейм диких тварин (*Hirsch* (олень), *Hase* (заєць), *Igel* (їжак), *Marder* (куниця)) та фрейм свійських тварин (*Kuh* (корова), *Schwein* (свиня), *Pferd* (кінь), *Hund* (собака), *Katze* (кішка)). Стилїстична індивідуальність письменника виявляється в наявності у творі різних варіантів назв представників тваринного світу. Так, поряд з нейтральним варіантом слова *Pferd* (кінь) існує кілька інваріантів: *Füllen* (лоша), *Stute* (кобила), *Hengst* (жеребець), *Fohle* (лошиця), *Schimmel* (кінь білої масті), *Fuchs* (кінь рудої масті), *Brandfuchs* (кінь темно-рудої масті), *Araberhengst* (жеребець арабської породи). Багато літературних назв тварин і рослин у романі мають ще регіональні, що є плідною базою для творення локального колориту твору (кіт: *Kater*, *Kätzchen*, *Katze*, *Katten*).

Фрейм, що об’єднує назви птахів, охоплює як літературні (*Taube* (голуб), *Wildtaube* (горлиця), *Erpel* (селезень), *Specht* (дятел), *Grünspecht* (зелений дятел), *Eule* (сова), *Nachtigall* (соловей), *Habicht* (ястріб), *Ente* (кайка), *Schwalbe* (ластівка), *Pirol* (іволга)), так і наукові терміни (*Ringeltaube* (припутень), *Waldtaube* (горлиця звичайна), *Wiedehopf* (одуд), *Haubentaucher* (норець), *Amsel* (дрїзд чорний)).

Як бачимо, назви тварин представлено у фреймі природи з використанням синонімічних, розмовних та наукових варіантів.

Поглиблене вивчення лінгвістичних особливостей фреймів у творах письменників – одне з перспективних завдань подальших досліджень. Важливою є проблема “мовної екології” [16:69]: екології функціонування відповідних фреймів у тексті, а також механізмів їх семантичної модифікації, метафоризації у контексті та інших текстотворних процесів. Дослідження фреймів передбачає, крім того, аналіз взаємодії мовних явищ з явищами екстралінгвістичного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кусько К.Я. Дискурс іноземномовної комунікації: концептуальні питання теорії і практики // Наукові записки Академії наук вищої школи України. – Київ: Хрещатик, 2002. – Випуск 4.
2. Полюжин М.М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. – Ужгород: Закарпаття, 1999.
3. Прохорова С.М. Концептуалізація динамічного мира // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы междунар. науч. конф. – Минск, 1997. – Ч.І. – С. 75 – 81.
4. Язык и структуры представления знаний: Сборн. аналит. обзоров. – М., 1992.
5. Жаботинская С.А. Концептуальная модель частеречных систем. – Черкасы, 1998, (рукопис).
6. Селіванова О.О. Когнітивні напрямки сучасної лінгвістики. – К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999.
7. Goffman E. Frame Analysis. An essay on the organization of experience. –

- N.Y., 1974. 8. Черняк Ю. Умозаключения и знания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XII. – М., 1983. С. 304 – 308. 9. Fillmore Ch. Frames and the Semantics of Understanding // Quaderni di Semantica. – 1985. – V.6., № 2. – P. 222 – 254. 10. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – Вып. XXIII. – М., 1988. 11. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – 226 с. 12. Dijk T.A. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage, 1998. 13. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. – 4., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2001. – 1892 S. 14. Stubbs M. Discourse Analysis. Chicago: The University of Chicago Press, 1983. – 272 p. 15. Тимчишин Л.С. Лексико-семантичні групи на позначення *довкілля*: типологія, лінгвостилістична функціональність (на матеріалі творів Е.Штріттматтера) // Іноземна філологія. – 1999. – Вип.111. – С. 138–143. 16. Lambert H. Die paranthetische Konstruktion als textuelle Strategie. – München, 1992. 17. Strittmatter E. Der Wundertäter. – Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, 1957.

The present article reveals some theoretical questions concerning theory of frames and analyses the functioning of the frame structures which express nature in the work of E.Strittmatter “Der Wundertäter”. Lexical units that form these frames are represented by literary and colloquial variants as well as scientific terms. Author’s artistic skill is especially vivid in the use of territorial doublets and synonymic variants.

Стаття присвячена висвітленню теоретичних питань стосовно теорії фреймів та аналізу функціонування фреймових структур на позначення природи у творі Е.Штріттматтера “Чудотворець”. Лексику, яка формує ці фрейми, складають як літературні одиниці, так і розмовні варіанти та наукові терміни. Майстерність письменника виявляється також у використанні територіальних дублетів та синонімічних варіантів.